

Ks. ANTONI TRONINA

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin

GENEZA KAPŁAŃSTWA BIBLIJNEGO NA TLE RELIGII BLISKIEGO WSCHODU

**ORIGINS OF BIBLICAL PRIESTHOOD
IN COMPARISON TO RELIGIONS OF NEAR EAST**

SUMMARY: The article divides in two parts: the first aim of the author is to present institution of priesthood which was realised in great civilisations of ancient World: Egypt, Mesopotamia and Syria. Then, basing on that wide cultural background tries to portray the beginnings of the analogical institution of priesthood in Israel. Biblical texts prove that one can assume a great influence of Egypt culture on process of formation of sacerdotal hierarchy in the time of settlement in Canaan. Many of the discussable matters are waiting yet to be explained in the light of archeological data.

SŁOWA-KLUCZE: kapłaństwo, historia religii, starożytny Bliski Wschód

KEYWORDS: priesthood, history of religion, Ancient Near East

Chcąc rozważyć cechy kapłaństwa Starego Testamentu w aspekcie historycznym, należy rozpocząć od zarysowania tej instytucji na tle historii religii bliskowschodnich. Dokumentacja jest tu szczególnie bogata, gdy chodzi o Egipt, Mezopotamię i Syrię. Po przedstawieniu tła kulturowego (1) przejdziemy w drugiej części referatu do próby naszkicowania genezy kapłaństwa izraelskiego (2).

1. KAPŁAŃSTWO W EGIPCIE, MEZOPOTAMII I SYRII

Źródła pozabiblijne nie przekazują bezpośrednich wiadomości o początkach kapłaństwa izraelskiego ani też o jego uwarunkowaniach społecznych, ekonomicznych czy politycznych. Przed okresem monarchii Izrael był ludem rolniczym. Instytucje religijne Egiptu i Mezopotamii są natomiast symbolem wysoko zorganizowanych cywilizacji miejskich. Mimo tych istotnych różnic pewne elementy tamtejszych instytucji mogły posłużyć za wzorzec w orga-

nizowaniu personelu świątynnego w państwie Dawida i Salomona. Wydaje się, że religia egipska ze swym kapłaństwem wywarła niemały wpływ na Hebrajczyków, którzy schronili się w ziemi Goszen, w delcie Nilu. Od tej religii zatem wypada rozpocząć porównania.

1.1. EGIPT

W języku egipskim podstawowym pojęciem na oznaczenie kapłana było *uab* („czysty”) do czasów współczesnych używane przez chrześcijańskich Koptów. Obok niego posługiwano się honorowym określeniem „sługa boży” *hom-neczer*, co zwykło się tłumaczyć jako „prorok”. Pojęcia te wskazują na dwie zasadnicze kategorie kapłaństwa egipskiego w poszczególnych okresach jego dziejów. Hierarchia kapłańska знаła jeszcze kategorię pośrednią, zwaną *jot-neczer*, dosłownie „ojciec boży”; dotychczas jednak nie wyjaśniono dokładnie, na czym polegała różnica między tymi trzema określeniami¹.

W Starym i Średnim Państwie kapłani, podobnie jak świeccy urzędnicy, byli wyznaczani przez króla. Dopiero w Nowym Państwie (od XVI wieku przed Chr.) stanowią ściśle określoną grupę, w której urząd kapłański jest dziedziczny. Przypuszczalnie „słudzy boga” byli wówczas zawodowymi kapłanami, podczas gdy „czyści” należeli do świeckich, których funkcje polegały na noszeniu posągu bóstwa podczas procesji. Grecy tłumaczyli tytuł „sługa boży” jako *prophetes*, gdyż jego funkcja polegała na interpretowaniu woli bóstwa; termin „czyści” natomiast oddawali przez *hiereis*. Podział na kler zawodowy i świecki przetrwał w Egipcie chrześcijańskim. Pierwszych nazwano w języku koptyjskim *hont* (od dawnego *hom-neczer*), przenosząc to określenie na kapłanów pogańskich, zaś tytułem *uab* – „czysty” definiowano kapłanów chrześcijańskich.

W liturgii świątynnej „sługą boga” nazywano kapłana, który składał główną ofiarę. Zaklęcia recytował „kapłan-lektor” *cher-hebet*, dosłownie „opiekun świętej księgi”. W późniejszym okresie tytułatura kapłańska stała się coraz bogatsza ze względu na liczne lokalne sanktuaria². Organizacja tych sanktuariów obejmowała także kler niższy i liczne pomocnicze świeckie. Ich służba podzielona była na cztery „straże” (*sa*, greckie *fyle*), z których każda posługiwała w świątyni przez miesiąc. Gdy czwarta *fyle* kończyła swoją służbę, podejmowała ją pierwsza; tak więc członkowie każdej *fyle* pełnili służbę przez trzy miesiące w roku. W Egipcie, zwłaszcza w kulcie bogiń, ważną

¹ J. ČERNÝ, *Religia starożytnych Egipcjan*, Warszawa 1974, s. 106.

² *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*, t. VI, red. A. Erman, H. Grapow, Berlin 1971, s. 119-120.

nizowaniu personelu świątynnego w państwie Dawida i Salomona. Wydaje się, że religia egipska ze swym kapłaństwem wywarła niemały wpływ na Hebrajczyków, którzy schronili się w ziemi Goszen, w delcie Nilu. Od tej religii zatem wypada rozpocząć porównania.

1.1. EGIPT

W języku egipskim podstawowym pojęciem na oznaczenie kapłana było *uab* („czysty”) do czasów współczesnych używane przez chrześcijańskich Koptów. Obok niego posługiwano się honorowym określeniem „sługa boży” *hom-neczer*, co zwykło się tłumaczyć jako „prorok”. Pojęcia te wskazują na dwie zasadnicze kategorie kapłaństwa egipskiego w poszczególnych okresach jego dziejów. Hierarchia kapłańska знаła jeszcze kategorię pośrednią, zwaną *jot-neczer*, dosłownie „ojciec boży”; dotychczas jednak nie wyjaśniono dokładnie, na czym polegała różnica między tymi trzema określeniami¹.

W Starym i Średnim Państwie kapłani, podobnie jak świeccy urzędnicy, byli wyznaczani przez króla. Dopiero w Nowym Państwie (od XVI wieku przed Chr.) stanowią ściśle określoną grupę, w której urząd kapłański jest dziedziczny. Przypuszczalnie „słudzy boga” byli wówczas zawodowymi kapłanami, podczas gdy „czyści” należeli do świeckich, których funkcje polegały na noszeniu posągu bóstwa podczas procesji. Grecy tłumaczyli tytuł „sługa boży” jako *prophetes*, gdyż jego funkcja polegała na interpretowaniu woli bóstwa; termin „czyści” natomiast oddawali przez *hiereis*. Podział na kler zawodowy i świecki przetrwał w Egipcie chrześcijańskim. Pierwszych nazwano w języku koptyjskim *hont* (od dawnego *hom-neczer*), przenosząc to określenie na kapłanów pogańskich, zaś tytułem *uab* – „czysty” definiowano kapłanów chrześcijańskich.

W liturgii świątynnej „sługą boga” nazywano kapłana, który składał główną ofiarę. Zaklęcia recytował „kapłan-lektor” *cher-hebet*, dosłownie „opiekun świętej księgi”. W późniejszym okresie tytułatura kapłańska stała się coraz bogatsza ze względu na liczne lokalne sanktuaria². Organizacja tych sanktuariów obejmowała także kler niższy i liczne pomocnicze świeckie. Ich służba podzielona była na cztery „straże” (*sa*, greckie *fyle*), z których każda posługiwała w świątyni przez miesiąc. Gdy czwarta *fyle* kończyła swoją służbę, podejmowała ją pierwsza; tak więc członkowie każdej *fyle* pełnili służbę przez trzy miesiące w roku. W Egipcie, zwłaszcza w kulcie bogiń, ważną

¹ J. ČERNÝ, *Religia starożytnych Egipcjan*, Warszawa 1974, s. 106.

² *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*, t. VI, red. A. Erman, H. Grapow, Berlin 1971, s. 119-120.

rangą reprezentant danego bóstwa na zewnątrz lub wobec innych instytucji. Wewnątrz świątyni odpowiadał za prawidłowe wykonanie wyznaczonych rytuałów, zwłaszcza za codzienną poranną i wieczorną ofiarę pokarmową dla boga (sól, chleb, wino, piwo i kadzidło) oraz recytację odpowiednich hymnów i modlitw. Teoretycznie (a w małych świątyniach faktycznie) do niego należała administracja świątyni, co oznaczało, że podlegał mu świątynny personel niższy oraz jego utrzymanie, gdyż w Mezopotamii świątynie prowadziły własne gospodarstwa. Mógł on też pełnić funkcje kanclerza, wymagające starannego wykształcenia. Znaczenie tego wysokiego urzędu powodowało, że nie był on automatycznie dziedziczny. Warto też zaznaczyć, że królowie neoasyryjscy przy spełnianiu czynności kultowych nazywani byli *szangu*. Fakt ten potwierdza wysoką wówczas pozycję tych kapłanów.

W epoce sumeryjskiej do wyższej rangi w hierarchii kapłanów należał EN. Związek władzy świeckiej z religijną trwał do III tysiąclecia. Ważna pozycja EN i NIN.DINGIR wyraża się w tym, że byli oni wówczas przyporządkowani niemal wyłącznie wielkim bogom Sumeru. Na ogół kapłan służył bogini, a kapłanka – bogu, co symbolicznie wyrażało zaślubiny nieba z ziemią. Do głównych zadań tego kapłaństwa należały rytmy oczyszczeń, ale także składanie ofiar. Jeszcze w epoce neoasyryjskiej epos o bogu zarazy Erra (IV 108) stwierdza, że Erra skazał na śmierć *enu*, który gorliwie składał ofiary bogom. *Omina* wychodzą ze stwierdzenia, że ciąża kapłanki *entu* oznacza nieszczęście; stąd wniosek, że przynajmniej kapłanka musiała zachować czystość. Mīt o Atrachasisie widzi tu metodę kontroli urodzin: *Nakażcie* (kapłankom) *ugbaltu*, *entu* i *igicitu*: *niech będą nietykalne i niech nie rodzą! Nakażcie to (...) „bezpłodnej” (naditu) i „poświęconej” (qadisztu)!⁶*

Kapłanka *naditu* zajmowała w epoce starobabilońskiej ważną pozycję; świadczą o tym liczne teksty, między innymi z Sippar, gdzie należała do Szamasza. Często pochodziła ona z wysokiego rodu, urząd ten pełniły księżniczki. Wielka liczba kapłanek *naditu* w Sippar świadczy, że jedną z córek poświęcano tu na służbę w świątyni. Niektóre z nich pełniły służbę ponad trzydzieści lat, czyli musiały być poświęcone już w dzieciństwie. Do zadań *naditu* należało zanosić modlitwy i ofiary czcicieli przed Szamasza. Kapłanki mieszały zwykle w „klasztorze” (*gagu*); część z nich żyła jednak poza nim, być może w małżeństwie. Nie miały prawa jednak rodzić dzieci; mogły tylko mężowi zapewnić potomstwo z niewolnicy. W takiej sytuacji mąż nie mógł brać innej kapłanki za żonę. Innym ograniczeniem był nakaz nienagannego życia: *naditu* nie mogła na przykład prowadzić gospody ani pić piwa.

⁶ W. VON SODEN, *Mythen und Epen II, Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*, t. III, Güterslog 1994, s. 644; por. przekład polski K. Łyczkowskiej w: *Mity akadyjskie [Antologia Literatury Mezopotamskiej]*, Warszawa 2000, s. 142.

Teksty biblijne nawiązują do instytucji *qadisztu*, którą zwykle się tłumaczy jako „nierządnicza sakralna”⁷. W tekstach babilońskich często wymieniona jest obok *naditu*, z tą jednak różnicą, że mogła ona wychodzić za mąż i mieć dzieci. Często podkreśla się jej podobieństwo do akuszerki. Na ogół *qadisztu* żyła poza świątynią; nie miała szczególnego związku z kultem Ishtar. Jej związek z (kultową) prostytutką jest w tekstach widoczny, ale należy sądzić, że nie było to główne zadanie kapłanek: określenie *qadisztu* spotyka się bowiem także poza kultem. Asyryjskie teksty kultowe wskazują na ich związek ze świątynną muzyką, gdyż mogły występować wspólnie z naczelnym śpiewakiem.

Podrzedną rolę w sanktuariach pełnił też *pasziszu* (sumer. GUDU), określenie to tłumaczy się jako „namaszczony”. W większych świątyniach było więcej tego typu funkcjonariuszy kultowych. Nazwa „namaszczony” nawiązuje do święceń kapłańskich udzielanych im na początku kariery zawodowej. Ich podstawowym zadaniem było składanie ofiar bezkrwawych i ofiar dla zmarłych. W hierarchii świątynnej zajmowali oni pośrednie miejsce, a ich urząd kapłański był zasadniczo dziedziczny.

Wreszcie trzeba wspomnieć o roli kapłana *kalu*. Należała do niego recytacja lamentacji. Już w epoce neosumeryjskiej miał on zadanie przebłagania bogów, przy czym jego modlitwie towarzyszyła gra na harfie. W hierarchii kultowej zajmował niższą pozycję wraz z *naru* (śpiewak). Także w czasach neoasyryjskich głównym zadaniem *kalu* był śpiew z towarzyszeniem bębna. Nie należał on wprost do personelu świątyni, ale był powoływany jako specjalista świecki do czynności kultowych. Warto też wspomnieć, że przynależał on do funkcjonariuszy kultu dziedziczących swój urząd. Teksty z Uruk z epoki Seleucydów świadczą o tym, że ówcześni kapłani *kalu* powoływali się na pochodzenie od kompilatora eposu o Gilgameszu, Sin-leqe-unnini⁸.

Wróżbici, podobnie jak kapłani kultu, pośredniczyli i ułatwiali kontakt między ludźmi a mocami nadprzyrodzonymi. Używali do tego celu różnorodnych technik, na podstawie doświadczeń i analogii między światem ziemskim i nadziemskim. Do tej kategorii urzędników świątynnych należy zwłaszcza „widzący” (*baru*), ale trzeba też wspomnieć o tłumaczach snów. Głównym zadaniem *baru*, od czasów starobabilońskich, było wróżenie z wnętrzości zwierząt. Zwierzę poświęcano najpierw bóstwu, a następnie składano w ofierze. Po zabiciu badano jego wnętrzości i wyciągano wnioski w formie decyzji. W I tysiącleciu ta praktyka ofiarnicza była już w pełni rozwinięta. Od *baru* wymagano cielesnej nieskazitelności i pochodzenia kapłańskiego. Nadto

⁷ E.M. YAMAUCHI, «Cultic Prostitution», w: *Orient and Occident. FS. C. H. Gordon* [AOAT 22], red. H.A. Hoffner, Neukirchen 1973, s. 213-222.

⁸ G.J.P. McEWAN, *Priest and Temple in Hellenistic Babylonia* [FAOS 4], Wiesbaden 1981, s. 7-24.

potrzebna mu była gruntowna wiedza, znajomość tradycji i doświadczenie. Także ciągle studiowanie zbioru wyroczni (*omina*) było konieczne podczas wykonywania tego zawodu. W odróżnieniu od kapłanów kultowych *baru* nie należał do służby świątynnej, toteż jako urzędnik państwowy zajmował znacznie niższą pozycję. Byli też wróżbici niezależni, opłacani przez prywatne osoby: badali oni *omina* na temat chorób, czarów, demonów, przekleństwa czy gniewu bogów⁹. Wraz z rozwojem astrologii zmniejszył się popyt na wróżbitów, ponieważ w epoce Seleucydów są już rzadko wspomniani.

1.3. PALESTYNA

Kapłani i specjaliści kultowi pojawiają się także często w religii mieszkańców Syrii-Palestyny, znanej dość dobrze z dokumentacji źródłowej. Co do określeń specjalistów kultowych, czerpiemy je z akadyjskich tekstów z Syrii. Terminologia jest taka sama, jak w Mezopotamii, trzeba jednak zakładać, a potwierdzają to pośrednio teksty alfabetyczne z Ugarit¹⁰, że funkcje kapłanów w Syrii były częściowo różne od tych sprawowanych przez kapłanów mezopotamskich.

Zachowane źródła dotyczące religii syryjskiej wskazują na jej ścisły związek z dynastią. Nie dziwi więc fakt, że i tutaj czynności kultowe wykonywał król. Już w Ebli (XXIV wiek przed Chr.) są listy ofiar, a ponadto wiele informacji, które mówią o królu i członkach królewskiego rodu jako składających ofiary¹¹. Zwyczaj ten przetrwał w innych ośrodkach (Mari, Alalach, Emar, Ugarit) w II tysiącleciu¹². Co do Emar, to warto wspomnieć, że funkcja króla była tam mniejsza, a wiąże się to z faktem, iż tamtejsza religia zachowała cechy sprzed urbanizacji w jeszcze większym stopniu niż to było w Ugarit.

Jeśli chodzi o prezentację ról poszczególnych kategorii kapłańskich, należy zacząć od *szangu* (sumer. SANGA). Mówią o nim teksty starobabilońskie z Mari, choć nie pełnił tam tak ważnej roli, jak w Babilonii. Podczas kultowych i ofiarnych libacji występuje on wspólnie z *pasziszu* („namaszczonym”), tytuł ten jako PA-SZESZ-(MI) już w Ebli łączył się z kultem bogów

⁹ U. JEYES, *Old Babylonian Extispicy*, Istanbul 1989, s. 42.

¹⁰ J.M. DE TARRAGON, *Le culte à Ugarit d'après les textes de la pratique en cuneiforms alphabétiques*, Paris 1980, s. 131-144.

¹¹ G. PETTINATO, *The Archives of Ebla. An Empire Inscribed in Clay*, Garden City 1981, s. 254 n.

¹² J. ABOUD, *Die Rolle des Königs und seiner Familie nach den Texten von Ugarit*, Münster 1994, s. 172-191; D.E. FLEMING, *The Installation of Baal's High Priestess at Emar*, Atlanta 1980, s. 99-102.

Kura czy Raszapa¹³. Teksty z Emar używają też sumerogramu SANGA na określenie kapłana, którego rola była stosunkowo niewielka w porównaniu z wróżbitą.

Wśród kapłanek na pierwszym miejscu należy wymienić NIN.DINGIR (*entu*). Instytucja ta przetrwała w Syrii i Anatolii, choć w Mezopotamii znikła już w epoce starobabilońskiej. Z Emar znany jest też rytuał ustanowienia kapłanki *entu* dla boga pogody¹⁴, a także inne teksty świadczące o ważnej roli tych kapłanek. Co do ich statusu trzeba stwierdzić, że (analogicznie do Mezopotamii) nie mogły wychodzić za mąż. Źródła syryjskie znają też *entu* posługujące Isztar. Można więc mówić w tym przypadku o syryjskiej „adaptacji” mezopotamskiej instytucji. Od czasu odkryć w Emar znana jest też inna kategoria kapłanek syryjskich: *masz'artu*. Pełniły one równie ważną rolę jak *entu*, mogły jednak mieć dzieci. Rytuał ich ustanowienia wspomina o ich więzi z „Isztar bitwy” (*Isztar tachazi*)¹⁵.

Określenia syryjskich kapłanów odpowiedzialnych za muzykę kultową są podobne do tych z Babilonii. „Śpiewak” (*narum*) już w tekstach z Ebla pojawia się często i pełni tam podobne zadania jak w Mari¹⁶. Ciekawa jest pozycja innego kapłana-śpiewaka, nazywanego *zammerum*: starobabilońskie teksty poświadczają go dopiero w Mari, gdzie stoi on w hierarchii niżej od *narum*. Natomiast w Emar urzędnik ten pełnił większą rolę, gdyż był nie tylko śpiewakiem, lecz przewodniczył też procesji kultowej¹⁷. Można więc przyjąć, że funkcja *zammerum* zrodziła się w Syrii.

Teksty alfabetyczne z Ugarit wymieniają szereg innych kapłanów i funkcjonariuszy kultu, choć niewiele można powiedzieć o ich zadaniach. Zachowały się liczne spisy kapłańskich urzędów¹⁸. Wymienia się tam *khn̄m*, który jest ogólnosemickim określeniem kapłana. Niewiele da się powiedzieć o ich funkcji w kulcie, gdyż właściwe rytuały ich nie wymieniają. Z terenów tych zachowały się także tytuły posiadaczy umieszczane na różnych przedmiotach (np. *rb kh̄nm* w KTU 6.6-6.10) i tytuły adresatów listów (KTU 2.4); wynika z nich, że na czele tej ważnej społeczności stał *rb kh̄nm*, „naczelný kapłan”. Nie wiemy, czy tytuł ten wyrażał również religijne zwierzchnictwo w sensie „arcykapłana”. Kapłaństwo mogło być tam dziedziczne (KTU 4.69 VI 21-25),

¹³ G. PETTINATO, *The Archives of Ebla*, s. 252; P. FRONZAROLI, «The Ritual Texts of Ebla», w: *Literature and Literary Language at Ebla*, red. P. Fronzaroli, Firenze 1992, s. 171.

¹⁴ EMAR VI/3, 369. Opis rytuału zob. M. SIGRIST, «Gestes symboliques et rituels à Emar», w: *Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East*, red. J. Quaegebeur, Leuven 1993, s. 398-403.

¹⁵ EMAR VI/3, 370, 20.71.73.84.

¹⁶ M.V. TONIOLI, «La figura del NAR nei testi di Ebla», w: *Miscellanea Eblaitica*, t. I, red. P. Fronzaroli, Firenze 1988, s. 79-119.

¹⁷ EMAR VI/3, 369,8; 385,31.

¹⁸ Np. KTU 4.29; 4.38; 4.68.70-74; 4.416. Tekst i przekład większości ugaryckich rytuałów zob. P. XELLA, *I testi rituali di Ugarit*, t. I, Roma 1981.

choć nie wszyscy kapłani musieli wykonywać funkcje religijne. Pierwotnie *khn* zdaje się oznaczać klasę społeczną. Formy żeńskiej od *khn* teksty ugaryckie nie poświadczają.

Teksty z „biblioteki naczelnego kapłana”¹⁹ z akropolu Ugarit sugerują, że *rb khnm* był również przełożonym szkoły skrybów. Skryba cyklu Baala, Ilimilku, powołuje się na swego nauczyciela Attenu, nazywając go *rb khnm* i *rb nqdm*, aby podkreślić ważność (i słuszność) mitu przez siebie skopiowanego (KTU 1.6 VI 54nn). Spisy z Ugarit wymieniają też *qdšm*, „świętych”. Mało wiemy o ich funkcji w świątyni; źródła ugaryckie nie pozwalają wnioskować stąd o istnieniu w kulcie świątynnym męskiej prostytucji²⁰. Zapewne chodzi tu o „świeckich” zatrudnionych w administracji świątyni (*qdš/mqdš*), a ich tytuł pochodzi zapewne od specyficznego miejsca, w którym wypełniali swe funkcje: praca w „świętym” miejscu uświęca. W tekstach z Ugarit nie ma mowy o osobistych święceniach tej grupy osób. Jak wynika z tekstów, tego typu urzędnicy mogli pełnić funkcje kultowe jako muzycy²¹. Spisy zawodów potwierdzają też obecność wśród personelu świątyni tak zwanej *inšt*; trzeba ją odróżnić od często wspominatej *inšt ilm*, która należała do istot boskich i składano jej ofiary (KTU 1.41.27). Znane są jeszcze dwa inne terminy: *rbm*, „wchodzący” (KTU 1.23.7.12.18.26), który oznaczał tytuł kategorii kapłanów, analogiczny do akadyjskiego *ereb biti*. Spośród zaklinaczy, o których ciągle wiemy bardzo niewiele, trzeba wspomnieć tytuł: „pan wielkich bogów” (*adn ilm rbm*; KTU 1.124.1). Prawdopodobnie tytuł ten określał naczelnika zaklinaczy przodków królewskich²².

Wróżbici i prorocy syryjscy są o tyle interesujący dla bibliisty, że dzięki ich znajomości możemy lepiej zrozumieć pewne teksty *Starego Testamentu*. Znany z tekstów babilońskich kapłan-wróżbita *barum* odgrywał ważną rolę także w religii syryjskiej. Listy z Mari przedstawiają go jako wróżącego z wnętrzości i badającego różne *omina*, zgodnie z wzorcem starobabilońskim. Ponieważ istniało równocześnie wielu specjalistów biegłych w kulcie tego regionu, można ustalić nawet ich hierarchię. Zwrot: „HAL bogów Emar” wskazuje przy tym na pewną specyfikę tych funkcjonariuszy w Emar i ich wyższą rangę społeczną²³.

¹⁹ O. LORETZ, *Ugarit und die Bibel*, Darmstadt 1990, s. 9n.

²⁰ Wbrew powszechnej opinii; zob. W. FAUTH, «Sakrale Prostitution im Vorderen Orient und im Mittelmeerraum», *Jahrbuch für Antike und Christentum* 31:1988, s. 29.

²¹ KTU 1.112.21.

²² Zob.: O. LORETZ, «Nekromantie und Totenvokation in Mesopotamien, Ugarit und Israel», w: *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament* [OBO 129], red. B. Janowski, Freiburg Schw. 1993, s. 291.

²³ Szerzej zob. M. HUTTER, *Religionen*, s. 162.

Choć nie spotkano dotąd w ugaryckich tekstach odpowiednika *baru*, zapewne taki urząd istniał również w Ugarit, a określa go huryckie słowo *prln* (KTU 1.6 VI 55). Teksty mantyczne z Ugarit i modele wątroby wskazują na to, że praktykowano tam wróżenie z wątroby i inne techniki przepowiadania. Funkcja tego kapłana w Ugarit prawdopodobnie nie ograniczała się do praktyk antycznych, zdaje się ona rozciągać także na inne czynności rytualne. Znaleźiska dokonane w tzw. „domu wróżbity”²⁴ świadczą bowiem o wysokiej pozycji wróżbity (*haruspex*) w społeczeństwie ugaryckim.

2. GENEZA KAPŁAŃSTWA IZRAELSKIEGO

Trudno odtworzyć genezę kapłaństwa w *Starym Testamencie*. Tekst biblijny ukazuje ewolucję tej instytucji, która została w nich jednak znacznie wyidealizowana²⁵. Założycielem kapłaństwa izraelskiego miałyby być Aaron, a jego potomkowie mieli pełnić funkcje kapłańskie od czasu wyjścia z Egiptu aż po epokę machabejską i czasy Nowego Testamentu. Takiej wersji sprzeciwiają się jednak dane archeologii. Tekst biblijny sugeruje, że centralizacja kultu dokonała się już za Salomona, a kult sprawowany w Betel uważany był już w tamtej epoce za schizmatyczny i grzeszny (1Krl 12,29). Współcześnie jednak wiadomo, że jeszcze w czasach monarchii funkcjonowały świątynie ku czci Jahwe (*bêt yhwh*) w Aradzie, Lakisz, Kuntillet-Ajrud czy Dor²⁶.

Czytając krytycznie teksty biblijne, zauważamy, że wczesna historia kapłaństwa w Izraelu jest bardziej skomplikowana. Wprawdzie *Biblia* jest dla nas w tym względzie jedynym źródłem literackim, należy jednak pamiętać, że znajdują się w niej także teksty opracowane znacznie później. Są to w większości tradycje, które mają zabarwienie wyraźnie apologetyczne. Rekonstrukcja faz rozwojowych kapłaństwa jerozolimskiego musi się zatem dokonywać z należyłą ostrożnością i z uwzględnieniem danych porównawczej historii religii²⁷. Dokonamy więc tego porównania na podstawie materiału zebranego w pierwszej części artykułu.

²⁴ M.in. teksty alfabetyczne KTU 1.100, 1.103, 1.107, 1.114, 1.124, a także teksty *szumma izbu* i huryckie oraz sprzęt kultowy.

²⁵ Szeroko przedstawia ten problem: L.L. GRABBE, *Sacerdoti, profeti, indovini, sapienti nell'antico Israele*, Cinisello Balsamo 1998, s. 65-96.

²⁶ E. STERN, «Religion in Palestine in the Assyrian and Persian Periods», w: *The Crisis of Israelite Religion*, red. B. Becking, M.C.A. Corpel, Leiden 1999, s. 245-255.

²⁷ Ważna jest w tym względzie przestroga L.L. Grabbego (*Sacerdoti, profeti*, s. 18-22).

2.1. EGIPT

Z historii kapłaństwa egipskiego wiemy, że odrębna kasta kapłańska ukształtowała się tam dopiero w okresie Nowego Państwa (ok. 1580-1085 przed Chr.). Niezaprzeczalny jest wpływ cywilizacyjny i kulturowy Egiptu na Izrael w tym okresie, który pokrywa się z czasem „niewoli egipskiej”. Zapewne organizacja hierarchii świątynnej i funkcje kapłanów egipskich zostawiły ślady w najwcześniejszych dziejach kapłaństwa izraelskiego²⁸. Patriarchowie nie znali jeszcze odrębnej klasy kapłańskiej; sami składali ofiary i budowali ołtarze. Szczególnie wymowny jest w tym względzie tekst Rdz 14,18nn (por. Ps 110) o królu-kapłanie Melchizedeku w Salem (Jeruzalem według Ps 76,3)²⁹. Wzmianki o kapłanach i lewitach w Wj 25 i Kpł 8–9 oraz Lb 1–10 nie odnoszą się do czasów Mojżesza, lecz pochodzą z epoki niewoli, choć mogą równocześnie zawierać także stare tradycje.

Epoka XIX dynastii Ramessydów (ok. 1293-1185)³⁰ to czas podbojów egipskich w Syrii-Palestynie aż po Chamat³¹. Szczególnie interesującym dokumentem tej epoki (datowanym na r. 1204) jest papirus *Anastasi* (ANET 259), zawierający sprawozdanie funkcjonariusza granicznego. Może on stanowić ilustrację do biblijnego opisu przybycia przodków Izraela do Egiptu (Rdz 46,28; 47,1). Dotyczy on czasów niewiele późniejszych od wędrówek patriarchów i przedstawia nomadów Szasu przenikających z Edomu do kraju Deltę. Przymuszczalnie byli wśród nich także przodkowie biblijnego Izraela, gdyż w źródłach egipskich wśród nomadów wymienia się „Szasu Jahwę”. Pozostaje nadal zagadką, czy można w tym tytule już widzieć imię Boga Izraela³².

Potwierdzeniem hipotezy o egipskich początkach kapłaństwa w Izraelu może być znaczna liczba imion egipskiego pochodzenia pośród szczepów lewickich (Assir, Chofni, Pinchas, Paszchur, Putiel, a przede wszystkim Mojżesz i Aaron). Zadziwia też fakt, że wiele terminów technicznych, związanych z kapłaństwem, przeszło do języka hebrajskiego ze słownictwa kapłanów egipskich. Jest to tym bardziej znamienne, że tradycje lewickie wiążą się z Negebem, a więc krainą „Szasu Edomu”³³. Teksty egipskie z okresu XX

²⁸ Głównym propagatorem tej tezy jest biblista i egiptolog niemiecki, M. Görg. Zob. zwłaszcza pracę zbiorową pod jego redakcją: *Fontes atque pontes. FS. H. Brunner*, Wiesbaden 1983.

²⁹ A. TRONINA, «Ps 110, 4 w interpretacji międzytestamentalnej», *CT* 63:1993, s. 89-95.

³⁰ Okres ten szczegółowo omawia: P. MONTET, *Życie codzienne w Egipcie w epoce Ramessydów XIII-XII w.*, Warszawa 1964.

³¹ Mówią o nich stele tryumfalne Setiego I (ANET 253n) i Merneptacha (ANET 367n).

³² Szerzej zob. A. TRONINA, *Bóg przybywa z Synaju*, Lublin 1989, s. 118-132.

³³ Skomplikowane kwestie pochodzenia klanu Lewiego wyjaśnia: R. RUBINKIEWICZ, «Lewici», w: *Życie religijne w Biblii*, red. G. Witaszek, Lublin 1999, s. 157-165.

dynastii przekazują wiadomości o walkach faraonów z nomadami Szasu. Ramzes III (1182-1151) umocnił wpływy egipskie w Kanaanie i w Syrii, tak przynajmniej głoszą teksty z Medinet Habu. W tym też czasie nomadzi semickcy zostali ostatecznie wyparci z regionu Deltę i wrócili przez Synaj do ziemi przodków w Negebie³⁴.

2.2. MEZOPOTAMIA

Ukazana w Księdze Rodzaju historia biblijnych patriarchów bierze swój początek w Mezopotamii, między Ur Chaldejskim a Charanem, w połowie II tysiąclecia przed Chrystusem. Szukanie tam wspólnych korzeni kapłaństwa semickiego jest jednak ryzykowne, gdyż tamtejszy kult opierał się na dziedzictwie Sumeru. Widać to nawet w akadyjskich nazwach kapłanów i sług świątynnych: są one zapożyczone z języka sumeryjskiego. Ponadto zbyt wielka różnica czasowa dzieli dokumentację w piśmie klinowym z III i II tysiąclecia od biblijnych tekstów o kapłaństwie.

Często zestawiano babilońskich wróżbitów (*baru*) z hebrajskimi kapłanami (*kohanim*). *Baru* należał wprawdzie do personelu świątynnego, jak to wskazaliśmy wyżej, ale jeszcze nie uprawnia do takich zestawień. Do „kleru” mezopotamskiego w sensie ścisłym należeli kapłani wyższej rangi, pełniący służbę liturgiczną i praktyki magiczne w świątyniach, inni zajmowali się administracją dóbr świątynnych. *Baru* natomiast pełnili funkcje wtórne, zajmując się jedynie różnego typu wróżbami. Zaliczanie ich do kasty kapłańskiej jest więc mylące, należy ich raczej zestawiać z biblijnymi prorokami i „widzącymi”³⁵. *Biblia* nie pozwala łączyć funkcji kapłańskich z wróżeniem.

W czasach monarchii izraelskiej, gdy już rozwinie się kult świątynny, kapłani będą bardziej podobni do mezopotamskich *szangu*, którzy służyli przy ołtarzu i zarządzali świątynią. Można też mówić o ich częściowym podobieństwie do stróżów sanktuarium (*urigallu*), odpowiedzialnych za modlitwę liturgiczną. Wprawdzie we wczesnym stadium rozwoju instytucji kapłaństwa *kohen* izraelski radził się wyroczni, ale były to zawsze święte losy (*urim i tummim*)³⁶. Praktyka ta bardziej przypominała arabski zwyczaj wróżenia ze strzał niż magiczne praktyki mezopotamskie, oparte na obserwacji zjawisk. *Baru* zajmował się raczej obserwacją stworzeń żywych lub organów wewnętrznych zabitego zwierzęcia; inny wróżbita (*dagil iccuri*) badał lot ptaków, a jeszcze inny (*ša'ilu*) tłumaczył sny. Zdarza się, że teksty mezopo-

³⁴ J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem od Ramzesa do Hadriana*, Kraków 2000, s. 26-35.

³⁵ L. STACHOWIAK, *Prorocy – słudzy słowa*, Katowice 1980, s. 13-18.

³⁶ Temat ten omawia D. DZIADOSZ, *Gli oracoli divini in 1 Sam 8 – 2 Re 25*, Roma 2002.

tamskie łączą tytuły kapłana i wróżbity, potwierdzają jednak równocześnie odrębność funkcji i zawodów.

Nie można więc mówić o bezpośredniej zależności pomiędzy izraelskim kapłanem *kōhēn* a mezopotamskim wróżbitą *baru*. Kapłaństwo biblijne wywodzi się ze środowiska półkoczowników, przybyłych z Pustyni Syryjskiej, a nie z miejskiej kultury mezopotamskiej, wyrosłej na gruncie religii Sumerów. „Pouczenie” (*torah*) dawane przez pierwotnych kapłanów hebrajskich to odpowiedź wyroczni świętych losów. Dopiero po osiedleniu się Izraela w Kanaanie termin ten zacznie oznaczać ogólne pouczenie, wyjaśniające wolę Bożą³⁷. Pojęcie to mogło wejść do języka hebrajskiego z kananejskiego, zmieniając jednak sens. Kapłan izraelski nigdy nie był uważany za jasnowidza, a wyrocznia kapłańska polegała na obiektywnym rozróżnieniu pomiędzy „tak” a „nie”, wskazanym przez „los”. Pierwotnie rozróżnienie to dotyczyło kwestii rytualnej czystości i świętości. Kapłan w imieniu Boga orzekał *sacrum* lub *profanum*, *purum* bądź *impurum* (Kpł 11,47). W *ordaliach* (Lb 5,11-31) orzekano „winę” bądź „niewinność” na podstawie magicznego rytuału. Możliwe, że w Kanaanie kapłani (*kahanuma*) praktykowali sposób wróżenia przejęty z Mezopotamii, jednak biblijni kapłani nie mieli nic wspólnego z *baru*. Jeśli trzeba byłoby mówić o jakimkolwiek podobieństwie tych funkcji, to odpowiednika babilońskiego wróżbity należałoby szukać raczej w biblijnym „wizującym” (*rō'eh*), czy też późniejszym „prorok” (*nabi*’).

2.3. PALESTYNA

Więcej materiału porównawczego dostarczają w tym względzie dokumenty z Mari, ale one należą już do innego kręgu kulturowego. Chodzi o dokumenty datowane na początek II tysiąclecia przed Chrystusem, odkryte w pałacu królewskim Mari nad środkowym Eufratem. Dostarczyły one bogatych informacji o zwyczajach Protoaramejczyków, czyli Amorytów, migrujących w kolejnych fazach z Pustyni Syroarabskiej. Można wśród nich szukać przodków Hebrajczyków (por. Pwt 26,5: *Ojciec mój, tułacz Aramejczyk*).

Teksty z Mari niewiele jednak mówią o kwestii kapłaństwa, organizacji plemiennej i personelu kultowego. Trzeba pamiętać, że są to dokumenty ludu już osiadłego, który mimo swej nomadycznej przeszłości ma dużo wiadomości o dawnym kulcie. Ich struktura plemienna wtopiła się w cywilizację królestwa Mari, a ich zwyczaje religijne uległy znacznemu wpły-

³⁷ Filologicznie hebrajski termin *torah* zdaje się być pokrewny akadyjskiemu *tertu*, co w tekstach z Mari oznacza wyrocznię wróżbity. F. GARCIA-LOPEZ, «torah», w: TDOT XV, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, Grand Rapids 2006, s. 611.

wowi Mezopotamii. Teksty z Mari mówią o ludności napływowej, niechętnie traktowanej przez miejscowych. Ludność ta zajmuje się uprawą roli na skraju pustyni, lecz niewiele ma wspólnego z kulturą nomadyczną swych przodków.

Aby dowiedzieć się więcej o społeczeństwie nomadycznym, należałoby zasięgnąć informacji o Arabii przed dotarciem tam chrześcijaństwa, a potem islamu³⁸. Wykorzystanie jednak materiału porównawczego jest bardzo utrudnione z różnych względów. Przede wszystkim arabskie źródła pisane są znacznie późniejsze od ksiąg *Starego Testamentu* i często źle informują o religii nomadów³⁹. Trudno też rozróżnić między ludnością typowo beduińską a półkoczowniczą i osiadłą. Mimo to cywilizacja arabska sprzed islamu jest bardzo podobna do obrazu życia patriarchów biblijnych. Chodzi zwłaszcza o warstwową strukturę społeczną (rodzina – klan – plemię). Podobna jest też rola założyciela (eponima) rodu wewnątrz wieloplemiennej konfederacji. Cechą wspólną dla religii plemiennej jest wreszcie przenośne sanktuarium pustynne, a potem prywatne sanktuaria lub zgromadzenia na świętym miejscu (*haram*) oraz rytuały odbywane z towarzyszeniem tańca, z rytualną żertwą i ucztą oraz recytacją historii plemiennej i odnowieniem przymierza⁴⁰.

Bezpośrednią wiedzę o sytuacji religijnej w Palestynie przedizraelskiej czerpiemy głównie z archeologii, gdyż źródła epigraficzne są w tym względzie bardzo skąpe. Wpływ mieszkańców Kanaanu na Hebrajczyków w tej materii musiał być dość znaczny, co zresztą poświadczają źródła biblijne. Wpływy cywilizacji egipskiej i mezopotamskiej dokonywały się pośrednio poprzez sąsiadujących z plemionami izraelskimi Fenicjan i Kananejczyków. Zaczęły się one już w epoce żelaza podczas osiedlania się Izraela w Kanaanie⁴¹. Dotyczyło to zwłaszcza personelu kultowego i sanktuariów, które Izraelici przejęli i stopniowo rozbudowali.

Przykładem dość znaczącej już roli kapłaństwa przed powstaniem monarchii jest historia sanktuarium w Szilo i wyrocznia „męża Bożego” (1Sm 2,27-36). Heli i jego synowie byli kapłanami dziedzicznie związanymi ze świątynią w Szilo jako strażnicy Arki (por. kapłani z Nob w 1Sm 21). Także tekst Sdz 17-18 podobnie przedstawia lewitę, który w domu Miki był „kapłanem i ojcem” (17,10), strzegącym posążku Boga. W tych tradycjach spotykamy też kapłański „efod”, który oznaczał pierwotnie strój kapłański z kieszenią

³⁸ Tak właśnie czyni A. Cody w klasycznej już monografii *A History of Old Testament Priesthood* [AnBib 35], Roma 1969.

³⁹ Głównym źródłem muzułmańskim jest praca Ibn al-Kalbiego, *Księga bogów* (IX w.).

⁴⁰ R. DE VAUX, *Instytucje Starego Testamentu*, Poznań 2004, s. 15-26.

⁴¹ J. GRAY, *The Legacy of Canaan* [VTS 5], Leiden 1957.

na wyrocznie, zaś później stał się częścią stroju arcykapłana (Wj 28,6-14 i 39,2-7). Sdz 17,5-12 używa ponadto zwrotu „napełnić rękę” (por. Wj 32,29) na oznaczenie ustanowienia kapłana (synonim „wyświęcenia” Wj 29 i Kpł 9)⁴². Zwrot ten, znany także poza Izraelem, mógł nawiązywać do udziału w darach składanych w świątyni (1Sm 2,16). Ogólne założenia służby kapłańskiej wylicza tradycja Kpł 21,1-22,9, zaś szczegółowe przepisy podaje Wj 30,17-21; Kpł 21,1-5; Ez 44,21.

Poza troską o Arkę i świątynię oraz radzeniem się wyroczni, do najstarszych zadań kapłana należało pouczenie o prawie Jahwe, czyli przekazywanie Jego woli. Składanie ofiar stało się przywilejem kapłanów dopiero w czasach monarchii, a po niewoli zostało jeszcze bardziej rozbudowane (Kpł 1-5.6-7; por. Lb 28-29; 1-2Krn). Przynajmniej do czasów Saula czynności kultowe nie były jeszcze związane ściśle z kapłaństwem. Wizja kapłanów głoszących kazania podczas wojny to raczej teologiczna koncepcja deuteronomisty (Pwt 20,2-4) aniżeli historyczna rzeczywistość. Ideę tę pogłębi jeszcze kronikarz (2Krn 13,14).

Archaiczna wyrocznia, zachowana w dziele deuteronomisty, zapowiada upadek kapłańskiego rodu Helego i zastąpienie go przez ród Sadoka z Jeruzolimy (1Sm 2,27-36). Sadok mógł być kapłanem kananejskim spoza Izraela, którego Dawid po zdobyciu Jeruzolimy (Jebus) zatrzymał dla kultu Jahwe (por. 1Krl 2,26-35, który mówi, że Salomon usunął ród Helego, zastępując go rodem Sadoka)⁴³. Tak więc powstanie monarchii miało znaczenie również dla dziejów kapłaństwa. Dopiero w tej epoce tworzy się zwarte i hierarchiczne kapłaństwo, na którego czele stoją: kapłan najwyższy i „drugi kapłan” (2Krl 25,18; Jr 52,24). W tym czasie ważne dla posługi stają się przynależność do rodu kapłańskiego i rodowód wywodzący się od Aarona.

W prastarym sanktuarium Betel funkcje kultowe pełnił ród Aarona (Joz 24,33; Sdz 20,27-28). Aaron to jedna z najbardziej zagadkowych postaci w *Pięcioksięgu*. *Stary Testament* wymienia go ponad trzysta razy, ale tylko trzynaście razy poza *Pięcioksięgiem*. Jego imię może wskazywać na pochodzenie egipskie, podobnie jak imię Mojżesza i synów Helego. Aaron był według źródła kapłańskiego (Wj 4,14 i 6,20) zarówno lewitą, jak i bratem Mojżesza. Obie te tradycje wydają się jednak niehistoryczne (por. teksty Wj 2,1-10 i 15,20, które milczą o jego więzi z Mojżeszem, oraz tradycję Wj 32,25-29, w której przeciwstawiają się mu Lewici). Także teksty Wj 13-15 nic nie mówią o Aaronie, zaś w *Księdze Powtórzonego Prawa* spotykamy tylko dwie wzmianki o nim (9,20 i 10,6). Wj 17,8-16 wspomina o nim

⁴² A. TRONINA, „Napełnić rękę”. U podstaw teologii kapłaństwa», *CzST* 31:2003, s. 211-217.

⁴³ A. CODY, *A History of Old Testament Priesthood*, s. 88-93.

w kontekście walki z Amalekitami, ale w tradycji tej nie jest jasne, czy chodzi tu o jego funkcję świecką czy kultową. H. Valentin⁴⁴ uważa ten tekst za najstarszą wzmiankę o Aaronie, w którym nie jest on jeszcze kapłanem. E. Zenger jednak zakwestionował tę hipotezę⁴⁵, dając własną interpretację tradycji Wj 17.

Wzmiankę o wejściu Aarona razem ze starszyzną na „górze Bożą” (Wj 18,12; 24,1-2.9-11) zwykle uważa się za dodatek późniejszy. Takimi dodatkami są też komentarze o nim w Wj 5-12; o synach Aarona mówi tylko tradycja kapłańska (Wj 6,23). Później przedstawia się go jako postać kontrastową do Mojżesza i Lewitów (Wj 24,14; 32,1-35; Lb 12); według Pwt 33,8 zdaje się on należeć do kapłaństwa z Kadesz. Nie może on – jak i Mozesz – wejść do Ziemi Obiecanej, gdyż umiera na górze Hor (Lb 20,22-29; 33,38; Pwt 32,50; inaczej Pwt 10,6) z powodu niewierności wobec Jahwe (Lb 20,12). W *Biblii* nie ma też jednolitej tradycji o grobie Aarona⁴⁶.

Na podstawie powyższej syntezy można stwierdzić, że brak jest wiarygodnej tradycji o postaci i kapłańskich funkcjach Aarona. Aaron jako kapłan nie ma też większego znaczenia w zbiorze praw Pwt 12-26. Stąd najstarsze dzieje rodu Aarona są hipotetyczne. Wspominają o nim dopiero młodsze teksty, zwłaszcza źródło kapłańskie i jego uzupełnienia. Dopiero te teksty interesują się jego pochodzeniem (Wj 6,14-27). Aaron towarzyszy Mojżeszowi w spotkaniu z czarownikami egipskimi, pełniąc rolę „tłumacza” (Wj 7,1-7; 9,8; 12,1), i jest mu podporządkowany (Wj 16,2.6.9; Lb 1,3.17; 2,1).

Nie da się na podstawie analizy tekstów biblijnych udowodnić, że przed niewolą wszyscy kapłani pochodzili z rodu Aarona. Wiadomo jednak, że byli oni kapłanami w Betel oraz mieszkali na terenie Judy i Beniamina (Joz 21; Sdz 20,28). Te skąpe wzmianki nie mówią jednak nic o ich dalszych dziejach. Czy podczas niewoli pozostali oni w Betel? Czy mieli wpływ na świątynię jerozolimską? Czy podczas niewoli wytworzył się jakiś znaczący ruch kapłański Aaronidów? Jaki jest ich związek z Sadokitami? Do tej pory nie udało się jednoznacznie i w sposób satysfakcjonujący odpowiedzieć na te i inne pytania⁴⁷. Można jedynie żywić nadzieję, że nowe odkrycia archeologiczne rzucą więcej światła na skomplikowaną problematykę genezy kapłaństwa w Izraelu.

⁴⁴ Aaron. *Eine Studie zur vor-priesterschriftlichen Aaron-Überlieferungen*, Freiburg Schw. 1978, s. 165nn.

⁴⁵ E. ZENGER, *Israel am Sinai*, Altenberge 1982, s. 76nn.

⁴⁶ Józef Flawiusz, *Antiq.* IV, 83.

⁴⁷ H. LANGKAMMER, «Kapłaństwo i kapłani Starego Przymierza», w: *Życie religijne w Biblii*, red. G. Witaszek, Lublin 1999, s. 141-155.

BIBLIOGRAFIA

BATOR W., *Religia starożytnego Egiptu* [Mała Biblioteka Religii], Kraków 2004; BERGMAN J., «kohen», w: TDOT VII, red. G.J. Botterweck, H. Ringgren, Grand Rapids 1995, s. 60-63; CODY A., *A History of Old Testament Priesthood* [AnBib 35], Roma 1969; GRABBE L.L., *Sacerdoti, profeti, indovini, sapienti nell'antico Israele*, Cinisello Balsamo 1998; HUTTER M., *Religionen in der Umwelt des Alten Testaments, Band I: Babylonier, Syrer, Perser*, Stuttgart 1996.